

‘Vluchtoord Uden, 1914-1918’

Een historisch onderzoek naar de
verhouding tussen de Belgische
vluchtelingen en de lokale bevolking
tijdens de Eerste Wereldoorlog

Luc van Rooi
s4349873
Bachelorscriptie Geschiedenis
Radboud Universiteit Nijmegen
Begeleiding: Dr. Remco Ensel
15 maart 2017

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3 - 5
2. Status Quaestionis en Bronnen	6 - 15
2.1 Status Quaestionis.....	6 - 11
2.2 Bronnen	12 - 15
3. Totstandkoming van ‘Vluchtoord Uden’	16 - 19
4. De interne organisatie	20 - 23
5. Religie en ontspanning als binding en splijtstof	24 - 28
6. Conclusie	29 - 30
Bronnen- en literatuurlijst	31 - 32

1. Inleiding

Nederland is in de loop der tijd meermalen het toevluchtsoord geweest voor grote groepen vluchtelingen. Eind 15^e eeuw kwamen de Joods-Portugese families; een eeuw later volgden honderdduizend zuidelijke Nederlanders en nog een eeuw later de vervolgde Hugenoten uit Frankrijk en enkele dissenters uit Engeland. Al deze vluchtelingen zochten en vonden zonder grote moeilijkheden een nieuw vaderland. Het was mede door deze opvang dat de Republiek de naam verwierf van een gastvrij land.¹

Het was echter veel later, begin 20^e eeuw, dat de grootste groep vluchtelingen in Nederland terechtkwam. In oktober 1914, in de begintagen van de Eerste Wereldoorlog, werd het land door honderdduizenden oorlogsvluchtelingen overstroomd. Deze keer waren het geen landverhuizers, gezien het feit dat de vluchtelingen zich niet blijvend wilden vestigen. De vluchtelingen dachten zelfs slechts kort de eerste oorlogsschermutselingen in het neutrale Nederland te kunnen afwachten. Uiteindelijk zou dit idee van een kort verblijf een ijdele hoop zijn. Voor velen duurde de ballingschap in Nederland de volle vier jaren van de Eerste Wereldoorlog.

De overheid nam de taak op zich de opvang van de vluchtelingen te regelen. Het beleid dat met betrekking tot de opvang gevoerd werd zorgde al begin november 1914 voor hevige kritiek in de Tweede Kamer en in de pers. Een van deze kritiekpunten was dat de ‘kampen’ waarin de Belgische vluchtelingen werden opgenomen herinnerde aan de verschikkingen van de concentratiekampen uit de Boerenoorlogen die rond het einde van de 19^e eeuw werden gevoerd. Om die gedachte uit te bannen werden de kampen ‘vluchtoorden’ genoemd.² Aanvankelijk spitste de kritiek zich toe op de vraag of het wel juist was om mensen in grote kampen onder te brengen. Later, begin december 1914, eisten parlementariërs, journalisten en hulpverlenende instanties het onmiddellijk ingrijpen van de verantwoordelijke Minister van Binnenlandse Zaken, Cort van der Linden (1846-1935), om ervoor te zorgen dat er veranderingen aangebracht werden in de wantoestanden van de pas ingerichte vluchtoorden.³

De feitelijke gang van zaken ontsnapte uiteindelijk aan de invloed van de minister. Plaatselijke gezagsdragers werden geacht het ministerieel beleid uit te voeren en waren zo in

¹ Evelien de Roodt, *Oorlogsgasten: Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel, 2001), 16.

² Johri Maat, ‘Vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog’ <https://www.historischnieuwsblad.nl/eerstewereldoorlog/artikelen/vluchtelingen-in-de-eerste-wereldoorlog/index.html> [geraadpleegd op 12-10-2016].

³ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 159.

staat er een eigen draai aan te geven. Vooral de regeringscommissaris, de manager van een vluchtoord, kon de graad van leefbaarheid in de vluchtoorden bepalen. De machtspositie die de regeringscommissaris kreeg viel niet in goede aarde bij de lokale gemeentebesturen. Tot deze conclusie kwam M.L.C. Hendrickx-Van der Avert in haar doctoraalscriptie uit 1986 waarin zij onderzoek deed naar de gevolgen van het beleid rondom ‘Vluchtoord Nunspeet’ in de periode 1914-1918. Hendrickx-Van der Avert stelde dat het lokale gemeentebestuur problemen die ontstonden omwille van het vluchtoord in Nunspeet oplosten in samenspraak met het vluchtoordbestuur.⁴

Hendrickx-Van der Avert weet een politiek-bestuurlijke inslag te geven aan het vluchtelingenbeleid rond de Eerste Wereldoorlog door in haar onderzoek in te gaan op de beleidsvoering van de regering. Zij maakt duidelijk hoe de wisselwerking was tussen de nationale en lokale overheden. Waar Hendrickx-Van der Avert zich niet op richt is de vraag hoe de relaties tussen de Belgische vluchtelingen en de reguliere bewoners van Nunspeet verliepen. Juist zo’n invalshoek geeft inzicht in hoe het contact stond het alledaagse leven voor beide groepen veranderde. Literatuuronderzoek wees mij uit dat ondanks dat er inmiddels veel is geschreven over de Belgische vluchtelingen in WO I, er nog maar in één enkele studie hoofdzakelijk aandacht wordt afgeweken van een focus op beleid en in plaats daarvan aandacht wordt besteed aan dit alledaagse aspect van de opvang van vluchtelingen. In haar doctoraalscriptie deed de Groningse historica Martia Veen onderzoek naar de houding van de bevolking en de lokale overheden ten opzichte van de Belgische vluchtelingen in de provincie Groningen.⁵ In dit bachelorwerkstuk zal, net zoals in Veens studie, de aandacht uitgaan naar de verhouding tussen de lokale bevolking en de Belgische vluchtelingen. Ik zoom verder in op het lokale niveau om de complexe relaties tussen vluchtelingen en gewone burgers in kaart te brengen.

Belangrijk hierbij is de vraag wat er precies wordt verstaan onder ‘verhouding’. Een verhouding tussen de lokale bevolking en vluchtoordbewoners kan verschillende betekenissen hebben. In dit schrijven wordt met ‘verhouding’ bedoeld de wijze waarop burgers gedurende de opvang met elkaar in contact stonden. Of het nationaal of lokaal beleid invloed uitoefende op de bestuurlijke relaties tussen het vluchtoord en de lokale overheid valt buiten de opzet van dit onderzoek.

⁴ M.L.C. Hendrickx-Van der Avert, *Het vluchtoord Nunspeet 1914-1918. Analyse van het beleid en van de gevolgen van dit beleid voor de bewoners* (Utrecht, 1986), 77.

⁵ Martia Veen, *Belgische vluchtelingen in de provincie Groningen 1914-1918. Een onderzoek naar de houding van de bevolking en de lokale overheden ten opzichte van de Belgische vluchtelingen* (Groningen, 1989), 1.

Bovendien zal in aanvulling op de casus van ‘Vluchtoord Nunspeet’, die in het onderzoek van Hendrickx-Van der Avert centraal staat, in dit werkstuk ‘Vluchtoord Uden’ behandeld worden. Dit vluchtoord werd net als het vluchtoord Nunspeet aan het einde van 1914 gebouwd ter opvang van grotere groepen Belgische vluchtelingen en het had hierdoor dezelfde organisatiestructuur. De keuze voor deze casus is gemaakt omdat van genoemd refugium het archief toegankelijk is en voldoende materiaal bevat. Daarnaast is er in literatuur over ‘Vluchtoord Uden’ veel te vinden over sociale aspecten van het leven van zowel vluchtoordbewoners als bewoners van het dorp Uden. Dit materiaal is vanzelfsprekend nodig om eerdergenoemde verhouding tussen vluchtoordbewoners en bewoners van Uden te onderzoeken.

De vraagstelling die in dit bachelorwerkstuk centraal staat luidt als volgt: ‘Hoe ontwikkelde de verhoudingen zich tussen de bewoners van ‘Vluchtoord Uden’ en de inwoners van het dorp Uden gedurende de periode van de opvang, 1914-1918?’

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zullen via een aantal deelvragen verschillende aspecten van de verhoudingen worden getoond. In eerste instantie gekeken worden naar de verhouding tussen de eerste vluchtoordbewoners en de inwoners van Uden ten tijde van de totstandkoming van het vluchtoord. Vervolgens zal duidelijk gemaakt worden hoe de opzet van de organisatie zijn wisselwerking had op de verhoudingen. Hierna wordt ingegaan op die domeinen waar binding en contact mogelijk kon plaatsvinden zoals religieuze samenkomsten, onderwijs en ontspanning. In het laatste, concluderende, hoofdstuk wordt uiteindelijk een overzicht gegeven waarin de veranderende verhoudingen worden geschetst. Dit overzicht kan tevens gezien worden als antwoord op de vraag die in dit bachelorwerkstuk centraal staat.

2. Status Quaestionis en Bronnen

2.1 Status Quaestionis

In de Nederlandse geschiedschrijving neemt de Eerste Wereldoorlog niet de belangrijke plaats in die zij elders in Europa heeft. Die plaats is in onze collectieve herinnering toebedeeld aan de Tweede Wereldoorlog. De Nederlandse historicus Piet Blaas stelde in 2007 dat de Eerste Wereldoorlog in de Nederlandse geschiedschrijving meer aandacht verdient aangezien deze oorlog een cesuur in historische ontwikkelingen vormt.⁶ Na deze uitspraak van Blaas zou de aandacht toenemen. Deze werd ook gegenereerd door het honderdjarige jubileum van de aanvang van de Eerste Wereldoorlog.

De uitspraak van Blaas doet vermoeden dat de Eerste Wereldoorlog in de Nederlandse geschiedschrijving een onderbelicht onderwerp is. Toch zijn er in de jaren tachtig en negentig enkele studies geweest die aandacht besteedden aan dit onderwerp. Een publicatie die als illustratie dient voor deze ontwikkeling is *Buiten Schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* van historicus Paul Moeyes uit 2001. In dit boek geeft Moeyes een helder overzicht van de voornaamste gebeurtenissen die zich voordeden op economisch, sociaal, politiek en cultureel gebied in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Moeyes stelde dat *Buiten Schot* niet zozeer de pretentie heeft van een standaardwerk, maar juist een relaas geeft dat als aanzet kan dienen tot verder onderzoek naar de veronachtzaamde periode in de moderne Nederlandse geschiedenis.⁷

Vreemdelingenbeleid

In *Buiten Schot* behandelt Moeyes vele aspecten van de invloed van de Eerste Wereldoorlog op Nederland, waaronder vluchtelingenopvang en het daaraan gekoppelde overheidsbeleid. Voordat *Buiten Schot* van Paul Moeyes uitkwam was er echter al door meerdere historici aandacht geschonken aan het vreemdelingenbeleid tijdens de Eerste Wereldoorlog. In 1993 verscheen het proefschrift *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* van Marij Leenders. In haar werk speelt de opvang van oorlogsvluchtelingen een rol in het hoofdstuk 'Vluchtelingenbeleid in oorlogstijd 1914-1918'. In tegenstelling tot werken die later in dit schrijven behandeld zullen worden gaf Leenders

⁶ Piet Blaas, 'Nederlandse historici en de Eerste Wereldoorlog', in: Martin Kraaijestein en Paul Schulten, *Wankel evenwicht: Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007), 14.

⁷ Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam, 2001), 12.

vooral aandacht aan het overheidsbeleid in voornoemde periode. Zodoende stonden in haar onderzoek de vluchtelingen niet centraal.

In haar proefschrift gaat Leenders voornamelijk in op de discrepantie tussen het beleid van de minister en de uitvoering daarvan op regionaal of lokaal niveau.⁸ De casussen Amsterdam, Rotterdam en Maastricht dienen deze discrepantie kort te illustreren. In enkele passages gaat Leenders vooral in op het gemeentelijk beleid ten opzichte van de vluchtelingen en niet zozeer over de sentimenten die onder de lokalen leefden. Dat komt omdat Leenders haar betoog baseert op beleidsstukken. Mede doordat de hoofdzaak van haar onderzoek het overheidsbeleid ten aanzien van het vreemdelingenbeleid van 1815 tot 1938 is, schenkt zij geen aandacht aan de lokale houding ten opzichte van Belgische vluchtelingen. Net zoals Hendrickx-Van der Avert hanteert Leenders met betrekking tot de vluchtelingenopvang tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland er een politiek-bestuurlijke invalshoek.

Een andere historica die onderzoek deed naar het vreemdelingenbeleid in de negentiende en twintigste eeuw is Corrie van Eijl. In haar studie *Al te goed is buurmans gek* (2005), concentreert zij zich op het beleid ten aanzien van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving in de periode 1840-1940. Het Nederlandse toelatingsbeleid kende in deze periode gigantische verschillen in beleidsvoering. Waar historica Marij Leenders deze ontwikkeling binnen de grenzen van de ‘natiestaat’ Nederland onderzocht, trad Van Eijl in haar studie buiten deze grenzen. Zij wilde vaststellen in hoeverre de regelgeving in Nederland en de uitvoering daarvan werd beïnvloed door het beleid in andere landen en door bilateraal overleg.⁹ De chronologische analyse die Van Eijl in *Al te goed is buurmans gek* hanteert heeft vooral aandacht voor grote vluchtelingenstromen. Één daarvan is de stroom Belgische vluchtelingen na de Val van Antwerpen in 1914.¹⁰

Ondanks het gegeven dat Van Eijl, net als Leenders, het van belang acht de discrepantie tussen de belangen van diverse partijen tijdens de periode van de opvang van vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog te achterhalen, lijkt Van Eijl vooral oog te hebben voor de manier waarop beleid gemaakt en uitgevoerd werd door de Nederlandse overheid.¹¹ Over de culturele verstandhouding, de houding van de lokale bevolking ten opzichte van de Belgische vluchtelingen, wordt weinig gezegd. Wel merkt Van Eijl op dat

⁸ Marij Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (Hilversum, 1993), 11.

⁹ Corrie van Eijl, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam, 2005), 11.

¹⁰ Van Eijl, *Al te goed is buurmans gek*, 12.

¹¹ Ibidem, 98-99.

Nederlanders ten tijde van de Eerste Wereldoorlog geen sterke band hadden met een nationalistisch gedachtegoed. Dit betekende dat vreemdelingen, zoals de Belgische vluchtelingen, de mogelijkheid kregen toe te treden tot de arbeidsmarkt.¹² De vraag die rijst bij deze opmerking hoe men hier op lokaal niveau tegenover stond.

Vluchtelingenopvang in wetenschappelijke literatuur

De eerste noemenswaardige studie naar de vluchtelingenproblematiek ten tijde van de Eerste Wereldoorlog in Nederland is de door Nederlandse en Belgische academici samengestelde bundel *Vluchten voor den groote oorlog* (1988). In de inleiding van deze bundel stelt historicus H.W. von der Dunk dat de grote geschiedenis van de vluchteling nog geschreven moet worden.¹³ Daarom geeft deze bundel vooral aandacht aan de lotgevallen van de Belgische vluchtelingen en het leven in de vluchtoorden. Aan de hand van een aantal artikelen worden verschillende aspecten van de vlucht en de vluchtelingenopvang van de Belgen behandeld. Het leven van de vluchtelingen in de kampen is hiervan het meest treffend om achter de verhouding tussen vluchtelingen en de Nederlandse bevolking te komen. In het artikel *Het dagelijkse leven in de kampen* stelt eerdergenoemde historica Hendrickx-Van der Avert dat in de beginmaanden van de opvang er vanuit de Nederlandse bevolking een sterke afkeer was in het opnemen van vluchtelingen in ‘kampen’.¹⁴ Dit had voornamelijk te maken met de erbarmelijke omstandigheden waarin de vluchtelingen die zich in de kampen voordeden. Uiteindelijk was dit voor de eerdergenoemde verantwoordelijke minister, Cort van der Linden, reden tot het treffen van maatregelen waardoor de Nederlandse bevolking positiever werd ten aanzien van de opvang. Hendrickx-Van der Avert concludeert dan ook aan het einde van haar artikel dat er globaal gezien voornamelijk edelmoedigheid overheerste aan de Nederlandse kant en dankbaarheid aan Belgische zijde.¹⁵

Een decennium later dan de bundel *Vluchten voor de groote oorlog* werd de publicatie *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* uitgegeven. Deze studie, van de hand van sociaalwetenschapper Evelyn de Roodt, belichtte de politieke, juridische en sociale aspecten van de ‘oorlogsgasten’ die gedurende de Eerste Wereldoorlog hun heil zochten in het neutrale Nederland. Het sociale

¹² Van Eijl, *Al te goed is buurmans gek*, 11.

¹³ H.W. von der Dunk in: M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop, *Vluchten voor den groote oorlog* (Amsterdam, 1988), 7.

¹⁴ M. Hendrickx-Van der Avert, ‘Het dagelijkse leven in de kampen’ in: M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop, *Vluchten voor den groote oorlog* (Amsterdam, 1988), 37-38.

¹⁵ Hendrickx-Van der Avert, *Dagelijkse leven in de kampen*, 46.

aspect van de opvang van vluchtelingen is daarin zeer belangrijk. Als een rode draad door alle hoofdstukken loopt de verhouding van de burgervluchtelingen met de Nederlandse bevolking. In een hoofdstuk speciaal gewijd aan de verhouding van de Belgische vluchtelingen met de Nederlandse bevolking stelt De Roodt dat de Nederlandse sympathie voor de Belgische vluchteling gedurende de opvang afnam.¹⁶ Het gevolg hiervan was dat de dankbaarheid van de Belgen in ieder geval na afloop van de oorlog niet zulke grootse vormen aan had genomen als men in Nederland had gehoopt en verwacht.¹⁷ De verhouding tussen de Nederlandse bevolking en de opgevangen Belgen ziet De Roodt dus over het algemeen als iets negatiefs. Wat De Roodt echter niet laat weten is dat onderzoek naar de houding en relatie van de Belgische vluchtelingen met de Nederlandse bevolking uit moet breiden. Volgens haar studie zijn die tenslotte, door de tijd heen, aan verandering onderhevig.

Naar aanleiding van bovengenoemde bevinding vallen enkele kritische aanmerkingen te maken. Het meest voorname punt van deze kritiek is het marginale notenapparaat. Hele paragrafen worden soms afgedaan met slechts één of twee voetnoten waarin naar alle gebruikte publicaties wordt verwezen. Daarnaast maakt De Roodt geen diepteanalyse van de door haar gebruikte bronnen. Nergens in haar boek wordt duidelijk op wat voor soort bronnen zij haar bevindingen baseert of hoe ze deze benaderd heeft. Haar algemene opvatting dat de relatie tussen de Nederlandse bevolking en de opgevangen Belgen als negatief bestempeld kan worden is daarom bespreekbaar. De Roodt licht al met al weliswaar het onderwerp van Belgische vluchtelingen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog breed uit, maar ze hanteert geen perspectief waarin de relaties tussen de lokale bevolking en de in de vluchtoorden opgevangen Belgische vluchtelingen aan bod komt.

Lokale vluchtelingenopvang tijdens WO I in de literatuur

In dit bachelorwerkstuk concentreer ik mij op de verhoudingen tussen de lokale bevolking en de Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog. In dit onderzoeksgebied is de studie van eerdergenoemde Groningse historica Martia Veen, *Belgische vluchtelingen in de provincie Groningen 1914-1918*, een belangrijk model gebleken. In haar doctoraalscriptie uit 1989 deed zij onderzoek naar de houding van de bevolking en de lokale overheden ten opzichte van de Belgische vluchtelingen in de provincie Groningen. In de inleiding geeft Veen aan dat de kern van haar onderzoek zit in de invulling van de door de regering

¹⁶ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 204.

¹⁷ Ibidem, 209.

opgestelde richtlijnen voor de opvang van vluchtelingen door het plaatselijk bestuur.¹⁸ Aan de hand van deze invulling wil Veen nagaan in hoeverre de vluchtelingen door deze voorschriften beperkingen werden opgelegd en in welke mate er dus sprake was van een positietoewijzing door de centrale en de plaatselijke overheden. De uitkomst hiervan geeft zij in de vorm van een positief dan wel negatief oordeel.¹⁹ Uiteindelijk concludeert Veen dat alles overziend het beeld van het verblijf van de Belgische vluchtelingen in de provincie Groningen, bij vergelijking met de landelijke situatie, een positieve indruk maakt. Zo had de plaatselijke bevolking weinig kritiek op de Belgen en was het mogelijk voor hen zich een eigen positie binnen de nieuwe omgeving te verwerven.²⁰

Ondanks dat de titel van Veens onderzoek aangeeft de houding van de lokale bevolking ten opzichte van Belgische vluchtelingen te behandelen wordt hier slechts summier aandacht aan besteed. De sociaaleconomische benadering die Veen hanteert is daar hoogstwaarschijnlijk verantwoordelijk voor. Door deze benadering komt de nadruk meer te liggen op economische en beleidstechnische aspecten van de vluchtelingenopvang. Desondanks is Veen in hetgeen ze schrijft over de verhouding van de lokale bevolking met de Belgische vluchtelingen zeer helder. Aan de hand van enkele lokale kranten, die dienen als historische bron, stelt Veen dat positieve geluiden over de vluchtelingen onder de lokale bevolking gedurende de opvang bleven overheersen.²¹

Naast de studie van Veen uit 1989 is voor dit bachelorwerkstuk ook gekeken naar de doctoraalscriptie van eerdergenoemde historica M.L.C. Hendrickx-Van der Avert uit 1986. Haar studie, *Het vluchtoord Nunspeet 1914-1918*, is van belang omdat het in onderwerp en aanpak dichtbij mijn onderwerp staat. Vluchtoord Nunspeet en Vluchtoord Uden hadden, zoals gezegd, ongeveer dezelfde organisatiestructuur. Hendrickx-Van der Avert heeft als doelstelling het geven van meer inzicht in de wisselwerking tussen het door de nationale overheid nagestreefde beleidsideaal, gastvrijheid voor de vluchtelingen, en de uitvoering van dit beleid op lokaal niveau. Uiteindelijk concludeert zij dat dit beleid veel problemen kende. Ten eerste zorgde de onduidelijke taakafbakening tussen het Ministerie van Oorlog en van Binnenlandse Zaken, die beiden verantwoordelijk waren voor beleidsmatige processen, voor organisatorische moeilijkheden. Hierdoor kregen de lokale autoriteiten orders van twee instanties die vaak in tegenstrijd met elkaar waren.²² Daarnaast deden zich problemen rondom

¹⁸ Veen, *Belgische vluchtelingen in de provincie Groningen*, 1.

¹⁹ Ibidem, 1.

²⁰ Ibidem, 13.

²¹ Ibidem, 14.

²² Hendrickx-Van der Avert, *Vluchtoord Nunspeet*, 76.

principiële opvattingen voor. Deze bestonden voornamelijk uit de tegenstelling dat de vluchtelingen enerzijds als gasten verwelkomd moesten worden en anderzijds als ongewenste elementen over de grens moesten worden gezet. De grotendeels armlastige vluchtelingen die naar Vluchtoord Nunspeet werden verplaatst werden hierdoor zeer beperkt in hun bewegingsvrijheid. Volgens Hendrickx-Van der Avert is verder onderzoek naar de leefsituaties van de vluchtelingen in andere vluchtoorden vereist om de houdbaarheid van de stelling ‘Vluchtoord Nunspeet is het zwarte schaap onder de vluchtoorden’ te toetsen.²³

Hendrickx-Van der Avert baseert haar bevindingen voornamelijk op beleidsstukken uit ministeriële archieven in Den Haag. Zij koos er dus niet voor om de rijke plaatselijke archieven te gebruiken. Dit verklaart ook de keuze voor het centraal stellen van het beleid rondom vluchtelingenopvang, zoals eerder te zien was bij de studie’s van Leenders en Van Eijl. In tegenstelling tot Leenders en Van Eijl voert Hendrickx-Van der Avert haar onderzoek met betrekking tot beleidsvoering wél uit op het ‘laagste’ niveau. De thematiek rondom de lokale opvang van vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog was ten tijde van de uitgave van Hendrickx-Van der Avert betrekkelijk nieuw.²⁴ Haar verdiepende kennis in deze thematiek is de reden geweest voor medewerking aan *Vluchten voor den groote oorlog*, waarin voor het eerst een compleet overzicht werd gegeven van de Belgische vluchtelingenopvang tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hendrickx-Van der Avert zwengelde met haar studie *Het vluchtoord Nunspeet 1914-1918* het debat rondom de opvang van vluchtelingen op lokaal niveau ten tijde van de Eerste Wereldoorlog aan. Dit bachelorwerkstuk zal pogen dit debat aan te vullen door dieper in te gaan op de verhouding tussen de Belgische vluchtelingen en de lokale Nederlandse bevolking.

²³ Hendrickx-Van der Avert, *Vluchtoord Nunspeet*, 77.

²⁴ De studie *Het vluchtoord Nunspeet 1914-1918* werd in 1986 gepubliceerd en is daarmee het eerste werk dat Belgische vluchtelingenopvang ten tijde van de Eerste Wereldoorlog vanuit lokaal perspectief behandelt.

2.2 Bronnen

Het onderzoek voor dit bachelorwerkstuk is gebaseerd op drie typen bronnen: secundaire literatuur uit de tijd zelf, oftewel eigentijdse literatuur, primaire bronnen uit archieven en krantenartikelen uit het regionale dagblad ‘De Udensche Courant’. Via de wetenschappelijke studies van o.a. De Roodt, Veen en Hendrickx-Van der Avert is duidelijk geworden dat drie eigentijdse publicaties, die rond de tijd van het bestaan van het vluchtoord verschenen, als handvatten voor het onderzoek kunnen worden gebruikt. Deze drie boekjes zijn kort na opheffing van het vluchtoord geschreven door drie voormalige bewoners van Vluchtoord Uden.

De eerste publicatie is van René Verdeyen (1883-1949), *België in Nederland 1914-1919* (1920). Als hoofd van het werkverschaffingsambt, en later plaatsvervangend regeringscommissaris, in Vluchtoord Uden zorgde Verdeyen ervoor dat de bewoners van het vluchtoord werk toebedeeld kregen.²⁵ Het boek geeft een overzicht van de organisatie en het dagelijkse leven in het vluchtoord. Daarin betreft hij ook de relaties die ontstonden met de Udense gemeenschap. Vanwege het gebruik van statistische gegevens kan met dit boek de algemene gang van zaken over de gehele bestaansperiode van het vluchtoord geschetst worden. Het zijn ook deze gegevens die voor de werken van Veen, Hendrickx-Van der Avert en De Roodt waardevol zijn gebleken. Mijn inziens kan deze publicatie, naast beleidsmatige ontwikkelingen, ook gebruikt worden om de verhoudingen tussen de Belgen en de inwoners van Uden te onderzoeken. Door Verdeyens’ ambtelijke positie in het vluchtoord kwam hij veel in contact met de Udense bevolking. Dit contact is vanzelfsprekend van belang voor dit onderzoek.

België in Nederland werd door Verdeyen geschreven als dankbetuiging voor de verleende hulp van het Nederlandse volk en de regering aan de Belgische vluchtelingen die hun toevlucht zochten in Nederland. In eerste instantie is deze publicatie als een ‘eenvoudig stuk oorlogsgeschiedenis’ bedoeld.²⁶ Deze publicatie zou echter meerdere edities krijgen, wat op zichzelf de populariteit van dit boek in Nederland en België weerspiegelt.²⁷ De editie die voor dit bachelorwerkstuk is bekeken, werd als prijs uitgereikt bij een prijsvraag uit de Udensche Courant, de regionale krant van Uden.²⁸

²⁵ René Verdeyen, *België in Nederland 1914-1919* (Den Haag, 1920), 201.

²⁶ Verdeyen, *België in Nederland*, woord vooraf (geen paginanummer).

²⁷ Henk Hellegers, *Van heidegrond tot Vluchtoord Uden* (Uden, 2015), 57.

²⁸ ‘Prijsvraag’, *Udensche Courant* (15 februari 1920), 4.

De tweede publicatie is van de Belg Louis Brounts (1882-1947). Brounts was hoofd van het onderwijs in het vluchtoord. Hij vestigde zich medio oktober 1917 in Vluchtoord Uden. Vrijwel direct na zijn aankomst maakte Brounts aantekeningen van de situatie in Vluchtoord Uden. Van die aantekeningen is *Schetsen uit het Vluchtoord Uden* (1918) het resultaat geworden. Aan de hand van dit boek wil Brounts de wilskracht en het doorzettingsvermogen van de Belgische vluchtelingen om ondanks de oorlog toch het leven op te pakken weergeven. De nogal patriottistische sfeer die in de verschillende hoofdstukken naar voren komt toont hoe trots Brounts op de manier waarop de Belgische vluchtelingen zich tijdens hun verblijf in Vluchtoord Uden posteerden. Daar hadden zij ook hulp van de Udense bevolking voor nodig.²⁹

In de verschillende hoofdstukken schetst Brounts, net als Verdeyen, het dagelijkse leven van de Belgische vluchtelingen. In tegenstelling tot Verdeyen beschrijft Brounts echter telkens hoe de bewoners reageerden op bepaalde aspecten van het leven in het vluchtoord.³⁰ Met die gegevens wordt duidelijk hoe de bewoners zelf het leven in het vluchtoord ervoeren. Naast het hoofd van onderwijs was Brounts belast met het toezicht op de in het vluchtoord opgerichte verenigingen. Hier schrijft Brounts regelmatig over en laat daarmee zien hoe de Belgische vluchtelingen invulling gaven aan hun vrije tijd. Uit deze informatie zal blijken dat de verenigingen uit het vluchtoord in nauw contact stonden met Udense verenigingen. Dit is een belangrijk aspect dat de verhoudingen tussen de Belgen en de Udenaren kan weerspiegelen.

De laatste publicatie komt van de hand van Antoon van den Elsen. Van den Elsen was een priester van de Orde van de Kruisheren in Uden. Deze orde had een eigen priesterschool. Van den Elsen maakte een keuze uit enkele verhalen uit de geschiedenis van de Udense maatschappij om de periode 1900-1920 te schetsen. Deze verhalen zijn geschreven door het toenmalige hoofd der Kruisheren, Herman Linnebank (1876-1927). Hij schreef een kroniek over genoemde periode, waarin speciale aandacht uitgaat naar de band tussen de Udense bevolking en de Kruisheren. Aan de hand van de verhalen hieruit wordt duidelijk hoe de Udense maatschappij in elkaar stak rond het bestaan van 'Vluchtoord Uden'.³¹ Zo wordt duidelijk hoe er vanuit Udens perspectief werd gereageerd op de komst van het vluchtoord en hoe de stemming ten opzichte van het vluchtoord was gedurende het bestaan. De publicatie

²⁹ Louis Brounts, *Schetsen uit het Vluchtoord Uden* (Leiden, 1918), 9.

³⁰ Hellegers, *Vluchtoord Uden* (Uden, 2015), 64.

³¹ Antoon van den Elsen, *Udense geschriften, deel 3: Uden, 1900-1920, gezien door Herman Linnebank, Kruisheer* (Uden, 2005), 3-4.

stamt uit 2005. De verhalen uit deze publicatie zijn door Linnebank opgetekend in de periode 1900-1920.

De tweede type bron naast de verzameling archiefbronnen en de literatuur wordt gevormd door de verzameling knipsels van de Udensche Courant. Onder de kop ‘plaatselijke berichten’ berichtte de krant meermaals over de actuele stemming en het leven in het vluchtoord in de periode 1914-1919. Via de website van het Noord-Brabants archief in Den Bosch (BHIC) is dankbaar gebruik gemaakt van een digitaliseringsproject waarbij alle kranten uit Uden en omstreken vanaf 1910 tot 1950 zijn gedigitaliseerd. Dit vereenvoudigt onderzoek, omdat de belangrijkste regionale krant uit die tijd, de Udensche Courant, met een muisklik te ontsluiten is. Bovendien kan aan de hand van verschillende zoektermen snel door grote oplagen worden gegaan.

De reden voor het gebruik van de Udensche Courant is omdat deze ons kennis verschaft van de situatie rondom het vluchtoord in Uden. De krant was van de massamedia in de periode van de Eerste Wereldoorlog het belangrijkste middel dat de algemene stemming rondom de vluchtelingenopvang kon schetsen. Vooral op lokaal niveau was de Udensche Courant het medium dat als spreekbuis diende voor algemene opvattingen die door de tijd heen heersten met betrekking tot Vluchtoord Uden. Hierdoor biedt de krant de mogelijkheid een volledig beeld te geven van de verhoudingen tussen bewoners en vluchtelingen gedurende het gehele bestaan van het vluchtoord. In tegenstelling tot de drie hierboven genoemde auteurs, die vanuit een persoonlijk perspectief schrijven, bekijkt de Udensche Courant de opvang van de vluchtelingen vanuit Udens perspectief.

Naast genoemde eigentijdse publicaties en de Udensche Courant zullen als laatste de archieven van het Noord-Brabants archief in 's-Hertogenbosch ondersteunende en aanvullende inzichten bieden. Enkele inventarissen van dit archief zijn door amateurhistorici gefotografeerd. Na contact te hebben gelegd met amateurarchivaris Luciën Bressers kreeg ik de beschikking over dit digitaal vastgelegde archiefmateriaal. De archiefnummers 157, 7652 en 569 bevatten bewerkingen van correspondenties van de regeringscommissaris, de notulen van gemeenteraadsvergaderingen en enkele rechtbankdossiers. Deze zijn echter zeer sporadisch onderzocht. Slechts als er een directe aanleiding was is een uitstapje gemaakt naar deze archieven. Dit komt omdat de genoemde archieven voornamelijk uit beleidsstukken en correspondenties tussen regeringsfunctionarissen bestaan. Mijn inziens zijn deze typen bronnen niet het meest vruchtbaar wanneer onderzoek wordt gedaan naar de verhoudingen tussen mensen. Daarvoor biedt de literatuur meer houvast. Zoals gezegd zullen de bronnen uit het archief daarom voor het volgende onderzoek dienen als aanvulling.

De reden voor het fotografisch vastleggen van enkele archieven waarin gegevens over Vluchtoord Uden opgeslagen zijn is gelegen in het onderzoek van de amateurhistorici, waaronder Bressers. In 2015 gaf de burgemeester van Uden, Henk Hellegers, het boek *Van heidegrond tot Vluchtoord Uden* uit. Vanwege het honderdjarige jubileum van Vluchtoord Uden ontstond er onder de heemkundekring Uden het idee over de opvang van Belgische vluchtelingen in Uden een boek uit te geven. In het boek wordt een beeld geschetst van de situatie in Vluchtoord Uden in de periode 1914-1915. Net als in dit bachelorwerkstuk stond in *Van heidegrond tot Vluchtoord Uden* de houding van de lokale bevolking ten opzichte van de Belgische vluchtelingen centraal. Ondanks het ontbreken van een notenapparaat wordt in alle hoofdstukken tekstuele bronnenkritiek gegeven. Daarnaast worden zinnen letterlijk uit bronnen uit het archief geciteerd. Dit gaf mij reden om het boek *Van heidegrond tot Vluchtoord Uden* veelvuldig te gebruiken voor dit bachelorwerkstuk.

3. Totstandkoming van ‘Vluchtoord Uden’

Een eerste indruk van de verhoudingen tussen de Belgische vluchtelingen en de inwoners van Uden valt te zien tijdens de totstandkoming van het vluchtoord in Uden. Al direct na de inval van de Duitse troepen in België, begin augustus 1914, kwam een stroom vluchtelingen op gang in de richting van het neutrale Nederland. Halverwege augustus van dat jaar waren al ruim zesduizend vluchtelingen neergestreken in de grensstreek. In deze periode reageerde het Nederlandse volk uiterst spontaan op de komst van de vluchtelingen: allerlei hulpacties werden op gang gezet om de zuiderburen te steunen.³² De regering, onder leiding van minister-president Pieter Cort van der Linden (1846-1935), steunde daarin de Nederlandse bevolking. Daarnaast werd de ‘Centrale Commissie tot behartiging van de belangen der naar Nederland uitgewekenen vluchtelingen’ opgericht.³³ Het doel van deze commissie was het coördineren van de verspreiding van de vluchtelingen over het hele land. Uit de kroniek van Kruisheer Linnebank valt deze verspreiding ook op te maken. Vanaf halverwege oktober werden de eerste vluchtelingen naar Uden gezonden.³⁴

Deze eerste stroom vluchtelingen kwam werd in eerste instantie dus welwillend onthaald. Dat kwam vooral uit medelijden voor de Belgische vluchtelingen voort. Kruisheer Banken verwoorde de aankomst van de eerste vluchtelingen in Uden als volgt: ‘Uden en de vluchteling. [...] ’t Was een treurige stoet, een beeld van menselijke afmatting, Velen van fatsoenlijke werkmansfamilie, heel niet in de kleeren; anderen omhangen met verslonste plunje, in der haast aangetrokken, maar allen moe en afgetobd, het werk van lijden en angst en kommer.’³⁵ Deze eerste vluchtelingen kregen, door het beroep dat de overheid deed op particulieren, onderdak bij de lokale Udense bevolking.

Regeringscommissaris Charles Ruys de Beerenbrouck (1873-1936) overlegde met burgemeesters van lokale gemeenten en de regering om de verspreiding van de vluchtelingen zo ordelijk mogelijk te laten verlopen. Het alledaagse leven van het Nederlandse volk mocht niet lijden onder alle heisa. Na enig overleg met de gemeente Uden werd het aantal vluchtelingen op vijfhonderd vastgesteld.³⁶ Dit aantal zou uiteindelijk wel oplopen, maar de regering ging er aanvankelijk vanuit dat de opvang maar voor korte duur zou zijn.

Na de bezetting van België door Duitsland bleek dat van de anderhalf miljoen Belgische vluchtelingen honderdduizend niet wilden terugkeren. Voor deze vluchtelingen

³² Roodt, *Oorlogsgasten*, 158-159.

³³ Ibidem, 25.

³⁴ Van den Elsen, *Uden 1900-1920*, 27; Hellegers, *Vluchtoord Uden*, 28.

³⁵ ‘Artikel Kruisheer H. Banken’ *Udensche Courant* (24 oktober 1914).

³⁶ Van den Elsen, *Uden 1900-1920*, 27.

moest de Nederlandse regering een oplossing zien te vinden voor. De Nederlandse regering besloot vervolgens door heel het land vluchtoorden te bouwen. Uden werd een van de locaties waar zo'n vluchtoord zou komen. Dit vanwege de door de Nederlandse overheid gedane inventarisatie over alle Noord-Brabantse gemeenten. Bij die inventarisatie werd gevraagd welke gemeenten beschikten over plekken die gunstig waren voor het opvangen van vluchtelingen. De burgemeester van Uden, Martinus Thijssen (1863-1954), antwoordde, net als andere Brabantse burgemeesters, op de inventarisatie. In Uden was volgens Thijssen een perceel heidegrond beschikbaar dat gunstig bleek voor het bestaan van een vluchtoord.³⁷

Uden was op dat moment een dorp van ongeveer zesduizend inwoners. Volgens Linnebank stond Uden in de jaren vóór de oorlog bekend als een 'rustig plaatsje op de Brabantse heide'.³⁸ De oorlog had daar echter verandering in gebracht. Door heel Nederland werd het Nederlandse leger in paraatheid gebracht. Voor Uden betekende dit dat 300 à 400 dienstplichtige Udenaren zich moesten melden ter mobilisatie. Verder was de handel vanwege de oorlog stil komen te liggen, waardoor prijzen door heel het land stegen. In Uden leidde dit tot rumoer.³⁹

Ondanks dat de algemene stemming in Uden niet voordelig was voor burgemeester Thijssen wilde hij de Udense bevolking ervan overtuigen dat de komst van een vluchtoord voordelig kon zijn voor het dorp en de regio. De regering zou aan de ene kant de regio financieel stimuleren bij de aanwezigheid van een vluchtoord. Aan de andere kant zou de opvang van vluchtelingen zorgen voor een grote afzet van producten, waarvan lokale ondernemers konden profiteren. Met deze ideeën in het achterhoofd stelde Thijssen dan ook de Nederlandse regering op de hoogte van de beschikbaarheid van enkele stukken heidegrond aan de rand van Uden.⁴⁰

In navolging van dit voorstel kwam de regeringscommissaris Charles Ruys de Beerenbrouck burgemeester Thijssen in persoon mededelen dat er vanuit Den Haag goedkeuring was gegeven voor de bouw van het oord. Voordat met de bouw kon worden gestart moest de gemeenteraad echter instemmen met het plan. In een openbare raadsvergadering op 5 december 1914 werd onder de gemeenteraadsleden gestemd over de komst van het vluchtoord. Verrassend genoeg staakten de stemmen: vijf voor en vijf tegen.⁴¹

³⁷ Herman Linnebank, *De wonderen van de Udensche hei* ('s-Hertogenbosch, 1919), 8.

³⁸ Van den Elsen, *Uden 1900-1920*, 23-24.

³⁹ Ibidem, 25.

⁴⁰ Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), 's-Hertogenbosch, 157, Regeringscommissaris Vluchtoord Uden, 459, Brief Thijssen over mogelijke opvang vluchtelingen Zeeland en Noord-Brabant aan regeringscommissaris.

⁴¹ Linnebank, *wonderen*, 9.

Er was onder de gemeenteraadsleden geen volle overtuiging voor het bouwen van het vluchtoord in Uden. Voornaamste tegenargument was, volgens de gemeenteraad, de bedreiging van de algemene zedelijkheid in het dorp. Belgen werden in de ogen van sommige Udenaren gezien als losbandige en onzedelijke mensen.⁴² Daarnaast zouden velen van hen socialisten zijn.⁴³ In België had het socialisme meer voet aan de grond gekregen dan in Nederland. In het confessionele Nederland, en vooral op het overwegend katholieke Brabantse platteland, had men geen sympathie voor het socialisme. Socialist zijn in Nederland betekende destijds dat je in God noch gebod geloofde.⁴⁴ Een nieuwe stemming was nodig om het plan alsnog door te laten gaan.

Om te zorgen dat de stemming in de volgende vergadering in het voordeel zou zijn van de voorstanders ging Thijssen vervolgens langs bij ondernemers uit Uden om hen te overtuigen van de voordelen van het vluchtoord.⁴⁵ De gezamenlijke stem van de Udense ondernemers kon de raadsleden eventueel overtuigen in te stemmen met de komst van het vluchtoord.

Bij de volgende raadsvergadering, 10 december 1914, toonde de voorzitter een verzoekschrift van ondernemend Uden waarin aandrang werd gemaakt toestemming te geven voor de oprichting van het vluchtoord.⁴⁶ Dit betekende dat ook de Udense ondernemers overtuigd waren van de voordelen die het vluchtoord met zich meebracht. Dit was echter niet de enige reden. Uit de kronieken van Linnebank wordt duidelijk dat de vertegenwoordiger van de overheid, Ruys de Beerenbrouck, toestemming verleende voor een detachement van soldaten die voor de orde zouden moeten zorgen.⁴⁷ Na deze toezegging zegden enkele raadsleden hun stem toe voor de komst van het vluchtoord. De verhouding tussen de Udense bevolking en de Belgische vluchtelingen stond dus kennelijk onder druk, want pas na de toezegging van soldaten wilde men instemmen met de bouw van het vluchtoord. Uiteindelijk werd door Ruys de Beerenbrouck en het college van burgemeester en wethouders een overeenkomst opgesteld voor de vestiging van het vluchtelingennoord in de gemeente Uden op twee percelen heidegrond.⁴⁸ Vanaf dat moment werd groen licht gegeven voor de bouw van het vluchtoord.

⁴² Hellegers, *Vluchtoord Uden*, 42.

⁴³ Van den Elsen, *Uden 1900-1920*, 29.

⁴⁴ Ibidem, 29.

⁴⁵ Hellegers, *Vluchtoord Uden*, 42.

⁴⁶ Ibidem, 42.

⁴⁷ Van den Elsen, *Uden 1900-1920*, 28.

⁴⁸ BHIC, 7652, Gemeentebestuur Uden 1813 – 1937, 2075, Overeenkomst tussen Nederlandse Staat en gemeente Uden voor vestiging vluchtelingennoord.

De bouw van het vluchtoord verliep relatief snel. In tien weken tijd konden de eerste vluchtelingen hun intrek nemen. De opgelegde druk van de Nederlandse regering, in combinatie met het grote aantal arbeidskrachten dat uit de omgeving werd gerekruteerd, waren verantwoordelijk voor de snelle bouw. Deze prestatie zou uiteindelijk reden zijn geweest voor de eerder genoemde Verdeyen om de harde werklust en de bereidwilligheid tot hulp van de Nederlandse bevolking te prijzen. Ondanks dat er vanuit de Udense bevolking wisselvallig werd gereageerd op de komst van de Belgische vluchtelingen betekende dit niet dat zij niet bereid waren hun zuiderburen te helpen. Men kan hieruit concluderen dat de verhouding tussen de Belgen en de Udense bevolking in het begin van de opvang voornamelijk positief was. Uiteindelijk waren het de economische voordelen en de sympathie voor de Belgische vluchtelingen die de doorslag gaven in het besluit het vluchtoord naar Uden te halen.

4. De interne organisatie

In het onderzochte bronmateriaal vallen veel tekenen van de verhouding te zien bij de opzet en de verandering van de interne organisatie. De organisatie in het vluchtoord zou tijdens de opvang symbool staan voor de verhoudingen tussen het dorp en het vluchtoord, want het vluchtoord zou regelmatig moeten terugvallen op de voorzieningen en diensten van Uden en zijn regio. De vluchtoordbewoners en de inwoners van Uden kwamen voornamelijk hierdoor in contact met elkaar.

In *België in Nederland* stelt Verdeyen dat de organisatie van het vluchtoord in het begin niet gestructureerd was.⁴⁹ Door de tijdsdruk die achter bouw van het vluchtoord zat werd de opzet van de organisatie ter plekke geïmproviseerd. Besloten werd dat de vluchtelingen in eerste instantie in primaire levensbehoeften moesten worden voorzien. Dat betekende dat slaapbarakken, eetzaal, keukens en latrines als eerste werden opgezet. Verdere voorzieningen en diensten, waaronder de aanvoer van voedsel en zorg voor zieken, werden verzorgd vanuit het dorp.⁵⁰

Nadat het vluchtoord door de aanvoer van noodzakelijke voorzieningen bewoonbaar, werd konden duizenden vluchtelingen hun intrek nemen. De door de Nederlandse overheid gekozen burgemeester van het vluchtoord, Johannes Wilhelm (1864-1948), nam al vóór de opening op 17 januari zijn intrede op de bouwlocatie.⁵¹ Hij werd verantwoordelijk voor de aansturing van het vluchtoordpersoneel en kreeg daarnaast de taak van rechtshandhaver. Vanwege zijn machtspositie Wilhelm de (uitgelezen) persoon om, gedurende het bestaan van het vluchtoord, de verhoudingen tussen Uden en het vluchtoord te bekoelen. Hij was voorstander van het idee dat het vluchtoord moest functioneren als een zelfstandige gemeenschap en onder zijn leiding gebeurde dat ook langzamerhand.⁵²

Uit de *Udense Courant* blijkt dat het stichten van deze zelfstandige gemeenschap ook de inwoners van Uden niet onopgemerkt was gebleven. Het vluchtoord had immers vele mensen uit Uden werk verschaft.⁵³ Daarnaast werden enkele Udenaren gezocht voor verschillende dienstverbanden in het vluchtoord. De werkgelegenheid die hierdoor werd gecreëerd viel goed in de smaak. Het vluchtoord, dat op dat moment zijn organisatie probeerde rond te krijgen, werd in de ogen van plaatselijke werklozen gezien als mogelijke werkgever. Om die reden meldden veel mensen uit de regio zich voor een baan in het

⁴⁹ Verdeyen, *België in Nederland*, 77.

⁵⁰ Ibidem, 78.

⁵¹ Linnebank, *Wonderen*, 10.

⁵² Verdeyen, *België in Nederland*, 81.

⁵³ 'Plaatselijke berichten', *Udensche Courant* (13 januari 1915), 2.

vluchtoord. Helaas voor deze mensen werden maar enkelen van hen gekozen, omdat het in eerste instantie vooral de bedoeling was zoveel mogelijk gevluchte Belgen aan het werk te krijgen.⁵⁴ Zij moesten tenslotte na hun vlucht proberen de draad op te pakken en te integreren in de maatschappij. Hierdoor werd ook vastgehouden aan het idee van een zelfstandige Belgische gemeenschap.

Voor Udense ondernemers, buiten de Udense bouwmeesters, viel meer geluk te beproeven. In de eerste maanden na opening van het vluchtoord meldden Udense ondernemers zich voor de distributie van goederen en diensten. Voorzieningen zoals voedsel en kleding werden aangeleverd door Udense bedrijven. De economische voordelen die burgemeester Thijssen voor de komst van het vluchtoord voorspelde werden op die manier waarheid. Velen wisten zich te verrijken door gedane zaken met het vluchtoord.⁵⁵ Zo stelde een boer in een artikel uit de *Udensche Courant* van 25 augustus 1915: ‘Nooit zag ik vroeger een kar vol pruimen, maar nu kan men karren, vol geladen met pruimen naar het Belgisch dorp zien rijden.’⁵⁶ Een aantal lokale boeren en winkeleigenaren konden zodoende een graantje meepikken en waren dus positief gestemd over de toegenomen vraag naar producten door de komst van de Belgen.

Het was echter niet alleen de vraag naar producten waar de lokale boeren van profiteerden; de komst van de Belgen zorgde ook voor potentiële arbeidskrachten. Verdeyen zorgde ervoor dat Belgische werknemers aan lokale boeren konden worden uitbesteed. Aan de hand van door de vluchtelingen ingevulde registratieformulieren, waarin naar beroep of opleiding werd gevraagd, kon Verdeyen de juiste werkgever vinden voor Belgen die werk zochten. Op basis van die gegevens zorgde hij dat de geschoolde arbeiders in het vluchtoord of bij lokale boeren werk toebedeeld kregen.⁵⁷ Op die manier was er een mogelijkheid zelf geld te verdienen en daarmee bij te dragen aan het eigen gezin.

Het werk dat de Belgen uitvoerden bij lokale boeren werd gedurende de opvang meerdere malen geprezen. Zowel Brounts als de *Udensche Courant* merken op dat de Udenaren de werklust van Belgische werknemers kunnen waarderen.⁵⁸ Een lokale boer sprak volgens de krant van 8 april 1916 zijn genoegen uit over de hulp die Belgen gaven tijdens de voorjaarswerkzaamheden op het land.⁵⁹ In tegenstelling tot de waardering die Brounts en de

⁵⁴ Hellegers, *Vluchtoord Uden*, 51.

⁵⁵ Van den Elsen, *Uden 1900-1920*, 31.

⁵⁶ ‘Artikel over distributie van goederen naar het vluchtoord’, *Udensche Courant* (25 augustus 1915), 4.

⁵⁷ ‘Plaatselijke berichten’, *Udensche Courant* (8 april 1916), 2.

⁵⁸ Brounts, *Schetsen*, 18.

⁵⁹ ‘Artikel over werklust van Belgen’, *Udensche Courant* (17 mei 1916), 3; ‘Artikel voorjaarswerkzaamheden’, *Udensche Courant* (8 april 1916), 4.

Udensche Courant uitspraken in de richting van de Belgen is Verdeyen iets gematigder. Verdeyen stelt dat veel Belgen liever binnen de eigen gemeenschap hun werkzaamheden willen verrichten.⁶⁰ Hij verwoordt het werk van Belgische dienstmeisjes bijvoorbeeld als volgt: ‘Ontelbaar zijn de dienstmeisjes, welke in Hollandsche families geplaatst werden, maar weinigen hebben het er uitgehouden, veelal, omdat zij reeds wortel hadden geschoten in het vluchtoord en er zich toe aangetrokken voelden.’⁶¹ Aan de ene kant valt de verhouding tussen de werkende Belgen en lokale Udense ondernemers dus als positief te bestempelen, maar aan de andere kant zijn er gevallen waarbij deze verhouding wat killer blijkt.

Om ervoor te zorgen dat een eventuele kille verhouding tussen het vluchtoord en het dorp niet leidde tot wanordelijkheden werd ter voorkoming hiervan een reglement van orde opgetekend.⁶² De artikelen die hierin opgenomen werden fungeerden als huisregels voor de vluchtelingen in het vluchtoord. Wanneer deze niet nageleefd werden konden er straffen worden vervaardigd. Desondanks wisten vele Belgen in het begin hun straf te ontlopen.⁶³ Er waren aanvankelijk nog uitermate vrije opvattingen wat betreft regels in het vluchtoord. Zo stelde artikel 4 van het reglement bijvoorbeeld: ‘Op alle in het vluchtoord gehuisveste Belgen wordt een beroep gedaan om met het tijdelijk over hen gestelde gezag samen te werken tot het verkrijgen van een rustige, arbeidzame Belgische gemeente te Uden, hun tijdelijke verblijfplaats.’⁶⁴ Over de manier waarop die samenwerking geïnterpreteerd moest worden werden tussen Wilhelm en vluchtoordbewoners dagelijks discussies gehouden. Hierdoor werd Wilhelm genoodzaakt regelmatig het reglement aan te passen.

Ondanks de maatregelen die via het opgetekende reglement werden genomen was het niet de bedoeling de indruk te wekken dat het vluchtoord een interneringskamp was. Waar normaal gesproken zo’n interneringskamp bewaakt werd door militairen was daar in het geval van Vluchtoord Uden volgens Verdeyen geen sprake van.⁶⁵ Hierdoor werd het beeld van een gedwongen concentratie vermeden. De orde zou, zoals normaal was in een dorp of lokale gemeente, gehandhaafd worden door de lokale politie - ook wel ‘rijksveldwachters’ genoemd. Zodoende had het vluchtoord een eigen instantie die iedereen controleerde op het naleven van de algemene reglementen en het voorkomen van ongeregelde zaken met inwoners uit Uden.

⁶⁰ Verdeyen, *België in Nederland*, 119.

⁶¹ Ibidem, 119.

⁶² BHIC, 157, Regeringscommissaris Vluchtoord Uden, 460, Bekendmaking, reglement van orde en formulieren van openbare orde in Vluchtoord Uden 1915-1920.

⁶³ Verdeyen, *België in Nederland*, 88.

⁶⁴ Ibidem, 88.

⁶⁵ Ibidem, 83.

Gezien de opzet van de interne organisatie stond dus alles in het teken van het ontwikkelen van een zelfstandige gemeenschap. Voornamelijk Belgen werden gerekruteerd voor een functie binnen de organisatie van het vluchtoord en burgemeester Wilhelm stelde een reglement op met regels waar de bewoners van het vluchtoord gehoor aan moesten geven. Ondanks het zelfstandig karakter dat daardoor ontstond werden de Belgen toch gevraagd voor verschillende werkzaamheden buiten het vluchtoord. Lokale Udense ondernemers en boeren wilden graag gebruik maken van de werkende Belgen. De Belgen werden door de Udenaren namelijk geprezen vanwege hun werklust. De uitwisseling van werk en beloning die hieruit volgde zorgde in sommige gevallen voor een goede verhouding. Er waren echter ook gevallen waarbij die verhouding koeler bleek, vanwege het feit dat Belgen liever binnen de eigen gemeenschap werkten. Voor die Belgen gold dat ze zich moesten houden aan het reglement dat door Wilhelm werd opgetekend. Dit reglement voorkwam, in combinatie met het toezicht van de rijksveldwachters, dat de Belgen en Udenaren elkaar eventueel lastig zouden vallen.

5. Religie en ontspanning als binding en splijtstof

Tot dusver waren tekenen van een verhouding tussen de vluchtoordbewoners en de inwoners van Uden te zien bij de totstandkoming en de organisatie van het vluchtoord. In het onderzochte bronmateriaal viel verder op dat religieuze aangelegenheden, incidenten en de invulling van de vrije tijd van invloed zijn geweest op de verhouding tussen de lokale bevolking en de Belgische vluchtelingen uit het vluchtoord. Tijdens religieuze aangelegenheden, incidenten en vrijetijdsinvullingen stonden de vluchtoordbewoners en de inwoners van Uden in nauw contact met elkaar. Aan de hand van dat contact kan een beeld geschetst worden van de verhoudingen gedurende de bestaansperiode van het vluchtoord.

Al tijdens de bouw van het vluchtoord werd door zowel de Udense gemeente als het vluchtoordbestuur benadrukt dat christelijke waarden in stand gehouden moesten worden. Zowel de geestelijke leiders uit het vluchtoord, als die uit Uden werkten daarom eendrachtig samen om het geestelijk en zedelijk gehalte van de vluchtelingen te bewaken en te bevorderen. Menige Udense paters kwamen vervolgens in het vluchtoord preken over het waardige christelijke leven. Linnebank stelde bijvoorbeeld dat op een gegeven moment inwoners uit Uden op zondag de mis in de kerk op het vluchtoord bijwoonden.⁶⁶ Hoge Nederlandse katholieken waren op de hoogte van het succes van de parochie in het vluchtoord. Zodoende kwam in mei 1915 de bisschop van 's-Hertogenbosch, monseigneur Arnold Diepen (1860-1943), op bezoek. Tijdens zijn bezoek prees hij de vroomheid van de Belgische vluchtelingen.⁶⁷

Als gevolg van de samenwerking tussen de Belgische en lokale geestelijke leiders zorgde de gezamenlijke katholieke geloofsovertuiging voor een binding tussen de inwoners van Uden en de Belgische vluchtelingen uit het vluchtoord. Waar de Udenaren in het begin nogal pessimistisch waren over het zedelijkheidsgehalte van de Belgen was men na het zien van hun toewijding aan het katholieke geloof optimistischer geworden.⁶⁸ Een andere reden voor voorzichtig optimisme was het door de Nederlandse overheid gesubsidieerde onderwijs dat zowel kinderen als volwassenen kregen in het vluchtoord.⁶⁹ Het gros van de Belgen uit het vluchtoord was van eenvoudige komaf, dus kon het een en het ander bijgespijkerd worden. Via godsdienst –en catechismuslessen beoogde men de Belgen meer beschaafdheid bij te brengen.

⁶⁶ Linnebank, *Wonderen*, 18.

⁶⁷ Hellegers, *Vluchtoord Uden*, 130.

⁶⁸ Ibidem, 130.

⁶⁹ Brounts, *Schetsen*, 40.

Ondanks de intenties de Belgen het een en het ander bij te brengen bleven enkelen onbeschaafd gedrag vertonen, aldus de Nederlandse commentatoren. Onder de Belgische vluchtelingen bevonden zich ook enkele, wat Linnebank noemt, ‘rotte appels’.⁷⁰ Er vonden soms incidenten plaats waarbij vluchtelingen geen gehoor gaven aan de algemeen geldende regels. Zo werd de avondklok gebroken, of liepen honden van Belgische vluchtelingen los rond.⁷¹ Dit leidde tot ergernissen bij de Udense bevolking, die klachtbrieven schreven naar burgemeester Wilhelm.⁷² Als antwoord op deze klachten liet Wilhelm door heel het vluchtoord waarschuwingen ophangen. Met die waarschuwingen probeerde hij de Belgen bewust te maken van de straffen die zij riskeerden wanneer ze de regels overtraden. Daarnaast stond door de overtredingen van sommige Belgische vluchtelingen de verhouding met het dorp op het spel. De overtredingen door de Belgische vluchtelingen waren echter niet het enige wat druk uitoefende op die verhouding.

De door de oorlog verslechterde economische situatie in het voorjaar van 1918 voerde de druk op de verhouding tussen Uden en het vluchtoord nog eens op. De afnemende internationale handel en buitenlandse voedselschaarste had invloed op de Nederlandse economie. Vervolgens verminderde de vraag naar producten en steeg de werkloosheid, waardoor Nederland te kampen kreeg met voedseltekorten. Dit was ook voelbaar onder de vluchtelingen in het vluchtoord. Sommige Belgische vluchtelingen raakten hun baan buiten kwijt en gingen vervolgens stelen. Zo berichtte de *Udensche Courant* op 6 juli 1918 over het stelen van aardappelen bij lokale boeren door Belgische vluchtelingen.⁷³ Daarnaast melde het gemeentebestuur dat rond dezelfde periode hout onder verboden voorwaarden werd gekapt in het bos dat grensde aan het vluchtoord.⁷⁴

Volgens Brounts was er in het vluchtoord in de zomer van 1918 sprake van een ‘benarde situatie’, die leidde tot stakingen van de werkende inwoners uit het vluchtoord.⁷⁵ Die stakingen gingen gepaard met drankmisbruik. In een ander artikel uit de *Udensche Courant* van 18 mei 1918 werd duidelijk dat het drankgebruik van de Belgen al enige tijd was opgemerkt door bewoners van Uden die in het vluchtoord werkzaam waren.⁷⁶ De Belgische

⁷⁰ Van den Elsen, *Uden 190-1920*, 32-33.

⁷¹ ‘Artikel ergernissen van Udense bevolking ten aanzien van Belgische vluchtelingen’, *Udensche Courant* (23 september 1916), 3.

⁷² BHIC, 7652-2068, Openbare zedelijkheid 1915-1917 – Verzameling klachtenbrieven aangaande onzedelijk gedrag Belgische vluchtelingen.

⁷³ ‘Plaatselijke berichten’, *Udensche Courant* (6 juli 1918), 2.

⁷⁴ BHIC, ’s-Hertogenbosch, 7652, Gemeentebestuur Uden, 2062, april 1917 Diefstal van hout uit bos nabij vluchtoord.

⁷⁵ Brounts, *Schetsen*, 19.

⁷⁶ ‘Plaatselijke berichten’, *Udensche Courant* (18 mei 1918), 2.

horecagangers zouden volgens Linnebank vaker voor rumoer hebben gezorgd in het drop.⁷⁷ Dit werd hen door de Udense bevolking niet in dank afgenomen. Linnebank gaf als reden dat psychische spanning, onzekerheid en het gedwongen verblijf in het buitenland mensen uit hun evenwicht hadden gebracht.⁷⁸ In *Van heidegrond tot Vluchtoord Uden* bericht Henk Hellegers ook over het aanhoudende drankmisbruik van de Belgische vluchtelingen. Volgens hem zou de burgemeester van Zeeland, een dorp naast Uden, ook meerdere malen geklaagd hebben bij burgemeester Wilhelm van het vluchtoord over dronken Belgen die ‘ongeoorloofde handelingen’ verrichtten.⁷⁹ Volgens Hellegers was het geklaag van de burgemeester van Zeeland geen incident. De burgemeester van Zeeland zou gedurende het bestaan van het vluchtoord vaker zijn beklag omwille van dronken Belgen indienen bij Thijssen.⁸⁰

Als oplossing tegen drankmisbruik liet burgemeester Thijssen een plakkaat uitvaardigen waarin stond dat kasteleins in Uden verantwoordelijk werden gehouden voor het drankgebruik van de Belgen buiten het vluchtoord.⁸¹ Daarnaast zond Wilhelm, wanneer de Udense gemeente hierom vroeg, enkele rijksveldwachters om de zaken in te gaten te houden.⁸² Op die manier kon het drankgebruik zowel in het vluchtoord als daarbuiten enigszins in toom worden gehouden. Wat betreft de klachten ten aanzien misdragingen en diefstal probeerde het Udense gemeentebestuur de zaak te sussen. In een brief geplaatst in de *Udensche Courant* van 24 juli stelt burgemeester Thijssen dat de bevolking zich moet realiseren dat de tijden op dat moment slecht waren en dat er zonder de aanwezigheid van de Belgische vluchtelingen ook incidenten zouden plaatsvinden. Die incidenten mogen volgens hem niet gekoppeld worden aan eventueel wangedrag van de Belgen.⁸³

De sporen van onvrede en het ontstaan van enkele incidenten waren niet de reden voor het ontstaan van een slechte verhouding. Tijdens het bestaan van het vluchtoord zou blijken dat bij verschillende momenten van ontspanning de Belgische vluchtelingen en de Udense bevolking tot elkaar werden bracht. Zodoende zorgde naast de gedeelde geloofsovertuiging ook het samenkomen tijdens feestelijkheden, van bijvoorbeeld Belgische en Nederlandse feestdagen, voor een binding tussen de bewoners van het vluchtoord en de Udense bevolking.⁸⁴ De *Udensche Courant* maakte bijvoorbeeld het volgende verslag van de

⁷⁷ Van den Elsen, *Uden 1900-1920*, 30.

⁷⁸ Ibidem, 30.

⁷⁹ Hellegers, *Vluchtoord Uden*, 110.

⁸⁰ Ibidem, 111.

⁸¹ BHIC, 157, 488, 17 juli 1915 – Plakkaat van burgemeester Thijssen voor tegengaan drankmisbruik.

⁸² Hellegers, *Vluchtoord Uden*, 112.

⁸³ ‘Brief burgemeester Thijssen aan de Udense bevolking’, *Udensche Courant* (24 juli 1918), 1.

⁸⁴ Verdeyen, *België in Nederland*, 247.

verjaardag van koningin Elisabeth van België: ‘De Belgen van het vluchtoord vierden wederom feest op zaterdag 24 juli. De Belgische vlag wapperde weer aas de Hollandsche zuster: mannen, vrouwen, en kinderen droegen het driekleurige strikje.’⁸⁵ Naast nationale feestdagen werden nog enkele liefdadigheidsfeesten gehouden.⁸⁶ Tijdens deze feesten werd geld opgehaald voor onder andere het Rode Kruis of andere organisaties die de slachtoffers van de oorlog steunden. Op die manier probeerden de Belgische vluchtelingen hun lotgenoten bij te staan. Uiteindelijk weerspiegelden de feestelijkheden ook de positieve verhoudingen tussen de Belgen en de Udense bevolking.

Een andere vrijetijdsinvulling waaruit een positieve verhouding tussen de Belgische vluchtelingen en de Udense bevolking valt op te merken is het verenigingsleven. Verenigingen dragen bij aan de integratie van de Belgen in de Udense samenleving. En omgekeerd brengen Belgische verenigingen Udenaren naar het vluchtoord. Er wordt dan ook veel waarde gehecht aan wedstrijden tussen verschillende Belgische en Nederlandse sportverenigingen. In de *Udensche Courant* zijn bijvoorbeeld veel advertenties te vinden van voetbalwedstrijden tussen teams uit de Udense regio en de twee opgerichte voetbalteams uit het vluchtoord. Doordat de Belgen onverslaanbaar lijken – zij wonnen tien wedstrijden op rij – raakten lokale voetbalclubs gebrand om eindelijk de Belgen te verslaan. Uiteindelijk lukt het de voetbalclub ‘Anthony’ uit Oss.⁸⁷ In de krant wordt de overwinning breed uitgelicht, maar wat vooral in het oog springt is de gemoedelijkheid tussen de Nederlandse en de Belgische aanhang na de wedstrijd in de kantine van het college van de Kruisheren van Uden.⁸⁸ De samenkomst van Udenaren, of andere regionalen, en vluchtoordbewoners tijdens voetbalwedstrijden zou in veel gevallen leiden tot verbroedering.

Naast sportverenigingen waren er ook zang -, toneel –en dansverenigingen die leidde tot een binding van de Udense bevolking en de Belgische vluchtelingen. Tijdens liederenavonden en Nederlandse of Belgische feestdagen traden deze verenigingen op en trokken daardoor zowel bezoekers uit Uden als het vluchtoord. Op den duur zou volgens Brounts zangvereniging ‘Leeuwerik’ uit het vluchtoord zelfs meermaals door de Udense parochie worden gevraagd om op te treden tijdens kerkdiensten.⁸⁹ Gezien deze belangstelling

⁸⁵ ‘Artikel over viering verjaardag koningin Elisabeth’, *Udensche Courant* (28 juli 1918), 2.

⁸⁶ ‘Plaatselijke berichten’, *Udensche Courant* (8 november 1915), 2.

⁸⁷ Hellegers, *Vluchtoord Uden*, 161.

⁸⁸ ‘Artikel voetbalwedstrijd ‘Albert Elisabeth’(Belgische voetbalclub) – ‘Anthony’’, *Udensche Courant* (12 oktober 1915), 2.

⁸⁹ Brounts, *Schetsen*, 49.

kan gezegd worden dat de Udense bevolking de uitwisseling van verenigingen uit het vluchtoord aan Udense bijeenkomsten op prijs stelden.

Al met al kan gezegd worden dat de verhouding tussen de Udense bevolking en de Belgische vluchtelingen uit het vluchtoord door religie, het verenigingsleven en feestelijkheden een positief karakter kreeg. Weliswaar deden zich incidenten voor die druk uitoefende op die verhouding, maar deze zouden uiteindelijk geen verandering van de positieve verhouding teweegbrengen. Dat had vooral te maken met het feit dat beide groepen tijdens religieuze aangelegenheden en het invullen van de vrije tijd nadrukkelijker met elkaar in contact stonden dan tijdens de incidenten die zich voordeden. Daarnaast werden festiviteiten en sportwedstrijden breder uitgelicht in de krant. Zodoende kan men stellen dat de verhoudingen positief waren.

6. Conclusie

Dit betoog begon met de vraag: Hoe ontwikkelde de verhoudingen tussen de bewoners van Vluchtoord Uden en de bevolking van Uden zich tijdens de periode van opvang, 1914-1918? In eerste instantie is gekeken naar hoe het met deze verhoudingen ten tijde van de totstandkoming van het vluchtoord gesteld was. Daarbij werd duidelijk dat de eerste stroom Belgische vluchtelingen welwillend onthaald werd door de Udense bevolking. De sympathie voor de vluchtelingen won het op dat moment van de algemene heersende gedachte dat de vluchtelingen onzedelijk waren. Zodoende was de verhouding tussen de Belgen en de Udense bevolking in het begin van de opvang voornamelijk positief. Later zouden de economische voordelen de doorslag geven in het besluit het vluchtoord naar Uden te halen.

Om verder te kijken of de voornamelijk positieve houding aanhield is gekeken naar de opzet van de organisatie in het vluchtoord. Uit het bekijken van de opzet bleek, nadat het mogelijk werd voor Belgische vluchtelingen om buiten het vluchtoord te gaan werken, dat lokale boeren de werklust van de werkende Belgen konden waarderen. Er waren daarnaast ook gevallen waarbij Belgische dienstmeisjes liever binnen het vluchtoord bleven werken, omdat zij het bij de Nederlanders niet naar hun zin hadden. Desondanks mag gesteld worden dat de opzet van de organisatie van het vluchtoord de voornamelijk positieve verhouding niet nadrukkelijk heeft beïnvloedt.

Als laatste werd gekeken naar de invloed van religie, incidenten en vrijetijdsinvulling op de verhouding tussen de Udenaren en de Belgische vluchtelingen. Hierbij werd duidelijk dat de eendrachtige samenwerking tussen de Belgische en de Nederlandse geestelijke leiders voor een binding zorgde tussen Udenaren en Belgen. Kerkdiensten trokken bezoekers van beide groepen en waar nodig werden de Belgen door Udense geestelijken bijgespijkerd tijdens godsdienst –en catechismuslessen. De invloed van incidenten was daarentegen minder positief voor de verhouding tussen beide groepen. Drankmisbruik en diefstal zorgde voor een regen van klachten van Udenaren aan het adres van burgemeester Wilhelm. De reden van deze misdrijven was de economisch verslechterde situatie in Nederland vanwege de oorlog. Burgemeester Thijssen nam de incidenten die daaruit volgden voor lief. Volgens hem zouden zich in slechte tijden zonder de aanwezigheid van Belgische vluchtelingen ook incidenten voordoen. Zodoende hadden incidenten geen nadrukkelijke invloed op de verhoudingen tussen Belgische vluchtelingen en inwoners van Uden.

De invulling van vrije tijd door het verenigingsleven en festiviteiten zou daarentegen juist wél nadrukkelijk invloed uitoefenen op de verhoudingen. De gezamenlijke viering van nationale feestdagen door Belgen en Udenaren en de verbroedering tijdens sportwedstrijden

zijn voorbeelden die een positieve verhouding weerspiegelen. De invulling van de vrije tijd was dus voor zowel de Belgen als de Udenaren een mogelijkheid om elkaar beter te leren kennen en te ontdekken hoe men op vriendelijke wijze met elkaar om kon gaan.

Al met al kan men dus stellen dat de opvang van vluchtelingen in Uden leidde tot een goede verstandhouding tussen Udenaren en de Belgische vluchtelingen. De uitspraak van De Roodt dat de verhouding tussen de Nederlandse bevolking ten opzichte van de Belgische vluchtelingen in het algemeen stroef strookt niet met hetgeen in dit onderzoek naar voren is gekomen. Net als in het onderzoek van Veen maakt de verhouding tussen de lokale bevolking en de Belgische vluchtelingen in dit bachelorwerkstuk een positieve indruk. Een uitbreiding van het onderzoek naar verhoudingen tussen Belgische vluchtelingen en de lokale bevolking moet uitwijzen of die positieve indruk op meerdere plekken terug te vinden is. Aan de hand van die kennis kan al dan niet duidelijk worden of er een algemene strekking is te geven die de verhoudingen tussen de Nederlandse bevolking en de Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog weerspiegelt.

Bronnen- en literatuurlijst

Eigentijdse literatuur

Brounts, Louis, *Schetsen uit het vluchtoord Uden* (Leiden, 1918).

Elsen, Antoon van den, *Udense geschriften, deel 3: Uden, 1900-1920, gezien door Herman Linnebank, Kruisheer* (Uden, 2005).

Verdeyen, René, *België in Nederland 1914-1919*. (Den Haag, 1920).

Bronnen

De Udensche Courant 1915-1919.

Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), 's-Hertogenbosch, 157, Regeringscommissaris Vluchtoord Uden.

BHIC, 569, Strafvonnissen 's-Hertogenbosch, rol 79.

BHIC, 7652, Gemeentebestuur Uden 1813 – 1937.

Literatuur

Beyst, René, *Met ons gaat alles goed: 'De groote oorlog' in het klein* ('s-Hertogenbosch, 2013).

Bos, Menno, 'De opvang van Belgische vluchtelingen in de oorlog' <<https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6984/de-opvang-van-belgische-vluchtelingen-in-de-oorlog.html>> [geraadpleegd op 12-10-2016].

Bossenbroek, Martin en J.B.C. Kruishoop, *Vluchten voor de groote oorlog. Belgen in Nederland 1914-1918* (Amsterdam, 1988).

Doornmalen, A. van, 'Een Belgisch dorp op de Udensche heide. De Nederlandse regering en de opvang van Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog' in: Paul Luykx e.a. (red.), *Nederland in de wereld 1870-1950* (Nijmegen, 1988).

Dunk, H.W. von der, 'Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog', *Algemene Geschiedenis van Nederland*, deel 14 (Amsterdam, 1979), 40-52.

Eijl, Corrie van, *Al te goed is buurmans gek: Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam, 2005).

Elsen, Harrie van den, *De hoeven en het vluchtoord* (Uden, 2002).

Hellegers, Henk, *Van heidegrond tot vluchtoord Uden: In tien weken tijd heeft Uden een Belgisch dorp* (Uden, 2015).

Hendrickx-Van der Avert, M.L.C., *Het vluchtoord Nunspeet 1914-1918. Analyse van het beleid en van de gevolgen van dit beleid voor de bewoners* (Utrecht, 1986).

Klinkert, Wim, Samuël Kruizinga en Paul Moeyes, *Nederland neutraal: De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam, 2014).

Kolthof, G.T., *Welkom in Haarlem; Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Haarlem, 1994).

Leenders, Marij, *Ongenode gasten: van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (Hilversum, 1993).

Linnebank, Herman, *De wonderen van de Udensche hei* ('s-Hertogenbosch, 1919).

Maat, Johri, 'Vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog'
<<https://www.historischnieuwsblad.nl/eerstewereldoorlog/artikelen/vluchtelingen-in-de-eerste-wereldoorlog/index.html>> [geraadpleegd op 12-10-2016].

Moeyes, Paul, *Buiten schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam, 2001).

Roodt, Evelien de, *Oorlogsgasten: vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel, 2000).

Sanders, Adriaan, *Thijssen: Burgemeester van Volkel en/of Uden* (Uden, 2002).

Smit, C., *Nederland in de Eerste wereldoorlog*, deel 1, 2 en 3 (Groningen, 1971-1973).

Veen, Martia, *Belgische vluchtelingen in de provincie Groningen 1914-1918; een onderzoek naar de houding van de bevolking en de lokale overheden ten opzichte van de Belgische vluchtelingen* (Groningen, 1989).

Verwajen, Willem, *Op de vlucht: Vluchtoord Ede '14 – '18* (Ede, 1984).